

„Lehet, nevetni fognak, de még most is várom őket”

Kóser és tréfli. Éhség és sóvárgás. Revízió és csalódás. Holokauszt és újrakezdés. Nagyjából ezek a fogalompárok motoszkáltak bennem, amikor 2015 végén a fejembe vettem, hogy írok egy erdélyi zsidó receptes könyvet. Ez az elhatározás minden bizonnyal egy hosszabb folyamat eredménye volt, amiben a szégyen is bőven közrejátszhatott. Szégyelltem, hogy bár sokszor egy minjánra való férfi sincs már az erdélyi hitközségekben, az ottani emlékezetpolitika, az anyaországban lassan hivatalossá váló háritáshoz idomulva, meg sem próbálja a felelősség irányába terelni ezt a narratívát. Szégyelltem, hogy az általam ismert, egykor magyar többségű településeken úgy közlekedünk a régi zsidó negyedekben, hogy már eszünkbe sem jut, talán épp a mi dédszüleink, nagyszüleink költöztek az elhurcoltak helyébe 1944 májusa után. Szégyelltem, hogy a flódnin kívül, amiről utóbb kiderült, hogy legfeljebb a nagyobb városok asszimilálódott közösségeiben ismerték, az erdélyi zsidó konyháról alig valamit tudok. De tudtam azt, marosvásárhelyi születésű lévén, ahol a családi szálak sokfelé érnek, hogy kapcsolatba léphetek túlélőkkel, akik mesélhetnek még a kóser háztartásokról, a szellemi és kulturális hagyatékról.

Az ételről való beszéd, illetve a beszéd által felpiszkált emlékek azt mutatják, hogy a háború után a kóser hagyományokhoz való ragaszkodás legalább akkora küzdelmet jelentett, mint az azokról való lemondás. Előbbi esetben azért beszélhetünk küzdelemről, mert a túlélők olyan recepteket és ételeket idéznek fel, amiket – túlságosan fiatalok lévén – a holokauszt előtt nem főztek, legfeljebb emlékfoszlányokból, illatokból, ízekből, az anyáktól ellesett mozdulatokból rakták össze utólag. „Nem voltam koros, de láttam anyámat”, „Emlékszem, anyám valahogy így csinálta...”, stb. De ugyanilyen küzdelem a lemondás is, hiszen a hagyomány megszakítása csak következménye

a család és a közösség szétszakíttatásának, amivel minden túlélőnek egyedül kellett megbirkóznia.

Velem, kívülről jövővel szemben könnyen felmerülhet az egzotizálás vádja, elvgre kilencvenegynéhány éves emberek emlékeit felfakasztva épp a holokauszt során elvesztett anyák főztjére és háztartására irányuló kérdéseket feszegettem azért, hogy a kommunista Románia jegy- és csajkarendszerében tapasztalt eltréflisedéshez, esetleg a kóser tradíciókhoz való, sokszor embert próbáló ragaszkodásig eljussunk. Csak sejtettem, hogy ezt a vitatott távolságot részemről a kíváncsiság, a megkérdézettek részéről pedig a nosztalgia faragja mind rövidebbre, és ezzel tán elkerülhető lesz az elidegenedés. Mentségemre tehát, aki sem történész, sem társadalomkutató nem vagyok, a kísérleti módszertan hozható fel: ti. a gasztronómia felől közelítve kimozdultunk abból a dermedtségből, ami a holokauszt-túlélőket rendszerint belekényszeríti az újramesélés paneljeibe, bennünket, kérdezőket pedig abba a szűk részbe, ahonnan a holokauszt legfeljebb egy kimerevített pillanatnak tűnik, nem pedig egy tágabb folyamatnak, amiben mindez megeshetett. Szerettem volna megmutatni, elsősorban az erdélyieknek, azt a világot, amelynek elpusztításáról nap nap után nem vesznek tudomást. Ablakot szerettem volna nyitni az elveszejtett világra, mert az egyre hangosabb gyűlöletbeszéd elnyomja az emlékezetet. Egy emlékkönyvet akartam írni, amelyben sok érdekes, esetleg ismerős étel mellett kirajzolódnak személyes életutak, és felsejlenek egy közösség mindennapjai.

A közel két évig tartó interjúzás során igyekeztem mindenhová eljutni. Marosvásárhelyen, a már említett kapcsolatoknak is köszönhetően, ez könnyen ment. A legtöbb észak-erdélyi város esetében viszont ismeretlenül telefonáltam körbe a hitközségek vezetőit, majd rövid telefonos egyeztetést követően ugyancsak ismeretlenül állítottam be az interjúalanyaimhoz.

Hasonlóképpen jutottam el 2017 nyarán Érmellékre Kain Helenához, aki nekem mindörökre Lea néni marad, és akihez, temérdek interjúzást követően, a mai napig visszajárok. Nem azért teszem ezt, mert minden egyes találkozásunk alkalmával előkerül még egy aprócska részlet, amely tovább kerekíti a 73 évig magában tartott történetet, hanem azért, mert a hosszú, már-már felfoghatatlanul makacs hallgatását megtörve, végérvényesen rajtam nyugszik annak felelőssége, hogy útítársa maradjak és átsegítsem az emlékezés okozta gyötrelmeken. No meg azért is, mert nagyon megszerettük egymást.

A beszélgetésünk elején, a panelből való kilépést dokumentálva, meghagytam azokat az időugrásokat és csapongásokat, amelyek az elfojtásokat

és eltereléseket követték. A továbbiakban, a könnyebb olvashatóság érdekében kronológikusan rendeztem Lea néni történetét.

Háztartás

Amikor először mentem hozzá, átvágva a poros Érmelléken, amely eleve is évtizedeket röpített vissza az időben, megegyeztünk, hogy a deportálásról nem fog beszélni, és arra kért, Leának vagy Lajkának szólítsam. Én megerősítettem, hogy miért jöttem – receptek, kóser hagyományok, esetleg tréflire fanyalodás. Meg se várta, hogy befejezzem, azonnal le-
szögezte:

– Énnálam eddig még minden kóser volt. Ma is az. Csak most már nem tudunk vágni majorságot, nincs, aki levágja. Azt mondják, nem érdemes, hogy jöjjék. Pedig nem jól teszik. Régebben mentünk Váradra. Vagyis először mentünk Károlyba, utána Szatmárra, amikor már Szatmáron sem volt, akkor mentünk Szigetre, utána meg Várad jött. Sakter már ott sincs, de kóser hús van. Mi a majorsághúst szeretjük inkább, nem akarok marhahúst enni. Könnyebbnek érzem. S hogy falun lakunk, tartunk is majorságot. Mi adunk neki enni, így tudjuk, hogy mit eszik. (...) Régebben ez a rész ortodox volt. Nagyobb városokban voltak neológok, sztateszkuók, de most már nincsenek.

Mi öten voltunk testvérek, de sajnos egyedül maradtam. Én egyedül jöttem haza. A két bátyám munkaszolgálatos volt, őket még '42-ben hívták be. Engem, az anyukámat, a nővéremet, neki volt egy gyereke, ők is nálunk laktak, mivel a férje munkaszolgálaton volt, és a kisebbik öcsémet, minket deportáltak. Május 3-án összeszedtek és akkor Auschwitzba érkeztünk. Akkor éjjel, amikor megérkeztünk... ott akkor már vége volt nekik. A szatmári gettóba' voltunk két hetet, s onnan mentünk Auschwitzba. Azaz nem mentünk, hanem vittek bennünket. SS-ek akkor még nem voltak itten. Később jöttek... Addig ők [a magyarok] csinálták. Nem is kaptunk semmi segítséget tőlük. Mi nem voltunk a senkié se tulajdonképpen. A magyarok most is azt mondják, hogy nem ők voltak, a románok azt mondják, nem ők deportáltak. (...) Énnekem, ha nem lett volna a két nagyobb testvérem, akkor én nem jöttem volna haza. De gondoltam, valakit mégis csak talállok a családból... Itt hat zsidó család volt összesen, ezek majdnem mind rokonok is voltak. Háború után csak én maradtam. Én csak későn jöttem haza. Felszabadultunk Bergenben áprilisban, de én csak november elsején jöttem haza, mert nekem

nagyon sok tetűm volt. Nagyon-nagyon sok. Nem gondoltam én annak idején, hogy én valamikor élni is fogok. Huszonnyolc kilóval szabadultam... – elhallgat, ezzel mintegy jelezve, hogy a nehezen túl vagyunk, és nem is kíván visszatérni rá.

– És a lágerben beszéltek ételekről, receptekről?

– Hát, biztosan beszélünk, mert éhesek voltunk, és éhes ember mindig ennivalóról beszél... De nem is tudom, mi itthon *csólentet* csináltunk, ez volt a zsidó eledel. És volt még valami, amit nem mindenki ismer, azt úgy hívják: *geringli*... Ezt úgy csinálják, hogy megfőzik külön a zúzat, nem a levesben, csak vízzel meg egy kis sóval. Amikor ez megfőtt, felvagdadják. Nem húsdarálón darálják, hanem vágókéssel felaprítják ilyen kis apró darabokra és összevegyítik nyers fokhagymával. Egy másik edénybe sütünk egy kis hagymás zsírt. Ebbe a hagymás zsírba beletesszük a masszát, a geringlit. És teszünk bele egy nagyon kicsi rántást, és hagyjuk együtt főni. Mikor megfőtt, tojással még berántjuk. Egy vagy két tojással. Nálunk péntek este volt még hal, mert itt nagyon sok halat fogtak, csak lecsapolták a vizet és már nincsen. Volt a húsleves, s utána volt a geringli. Ez egy kisebb nyalánkság volt, mert ahol öten voltak, ott nem is lehetett abból jóllakni, épp csak megkóstoltuk... Kenyérrel, mert zsíros. Mert valamikor nálunk csak zsír volt, olajat mi nem is használtunk. És ennyi az egész.

Egy darabig hallgatunk. Szeretném visszakanyarítani a beszélgetést a fiatalkorára, keresve valami választvonalat, ami lehetővé teszi a kíméletes korszakolást. Végül megreszkírozom a kérdést:

– És hány éves tetszett lenni, amikor...?

– Hús! – vágja rá.

– Akkor már tetszett látni, mit hogyan csinál az édesanyja?

– Hát nem nagyon, mert nekünk volt egy vegyesboltunk, és én inkább ott voltam. Nem nagyon foglalkoztam a főzéssel. A főzéssel anyukám foglalkozott, de azért láttam, hogy csinálja. Mikor hazajöttem, eszembe se jutott, hogy lehet ezt másképpen is. Mert annak idején azért kerültek haza fiatalok... Mondjuk, csak fiatalok kerültek haza, és nem volt mit enni, ki voltunk éhezve. Kaptunk mi ennivalót az angoloktól, de nem azt, amit mi készítünk. Úgyhogy nekünk muszáj volt valamit csinálni...

– És mi volt az első kóser étel, miután visszajöttek?

– Nem emlékszem, hogy mi volt az első, de biztosan hús volt... Soha nem gondoskodtam ezen, mert akkor már nem voltam éhes. Ennivalóra akkor gondoskodik az ember, amikor éhes... Én is valamikor régen azt mondtam, nem fogok enni, mert nem akarok hízni. Mert nem voltam sovány. Nem vol-

tam kövér se nagyon, de sovány sem. Sokszor gondolok vissza, milyen jó lett volna *akkor* egy kis darab kenyér. Ha egy darabka kenyérral jóllaktam volna. Elfelejtí az ember. Ez egy adottság: hogy az ember felejt. Nem is tudom, mi lenne, ha az ember nem felejtene. Mára sokszor gondolom, hogy én egy napig se bírnam ki, amin mi túmentünk. Nagyon nehéz volt. Most is nagyon nehéz, mert nincs az embernek senkije. Nekem nincs senkim. Se testvérem nem jött haza, se nagynéném, se unokatestvérem. Eddig jó volt, mert láttam, és nagyon szeretek olvasni. De most már gyengült a szemem, és hiába van szemüvegem, nem látok. Most csak a televízió maradt... Ki tudja, még meddig bírom. 94 éves vagyok. Nem is akarok élni sokat. Nekem elég volt. Nagyon nehéz. Nem lehet azt elmondani, hogy az embernek milyen nehéz, ha nincs hozzátartozója. Van, aki gondoljon. De az nem ugyanaz, mintha lenne valaki a mieinkből...

– És a hitközségből nem látogatnak el Lea nénihez?

– Nagyon ritkán. De ilyen fiatalok nem is nagyon hiszem, hogy vannak.

– Van tíz férfi, mondjuk, egy Kádistrá?

– Nem tudom. Az apukám itt halt meg, 1928-ban, amikor én ötéves voltam. S akkor én minden évben szoktam tartani a *Jorcájtot*.¹ Akkor megkérdeztem tőlük [a szatmáriaktól], hogy hogy legyen, mert azon a napon szokás Kádist mondani... Nem én mondom, hanem a férfiak. De azt felelték, nem biztos, hogy össze tudnak hozni tíz embert, úgyhogy akkor Váradon beszéltem meg, azóta ott mondják a Kádist, más összeköttetésem nincs nekem... Évente egyszer, mondjuk, eljönnek hozzám, mivel kapom ezt a német segílyt. Kapok egy papírt, amit alá kell írnom, hogy még élek. S akkor meghosszabbítják, és kapom minden három hónapban... Nem is lenne semmi baj, mert mindenem meglenne, csak a fiatalságom nincs.

Hogy oldjam a hangulatot, visszakanyarodunk a kóser háztartásra.

– Lea néninél külön van a húsos és tejes edény?

– Igen. És megvan a húsvéti edény is. Jöjjön, a tejest és a húst megmutatom, a másik fenn van a padláson. Jöjjön!

Kimegyünk a konyhába, hogy lefotózzam a kóser kredencet. A kutya, egy kivénhedt kuvasz vadul ugat. Lea néni gondozója, egy román asszony, Ica (ejtsd: Ika), igyekszik magyarul beszélni hozzám, és megmutatja a törlőkendőkét is. A tejes kék, a húsos piros, ahogy dukál.

– *Și dumnevoastră cum ați învățat să gătiți cușer?*² – kérdezem tőle románul, s hogy ez a kölcsönös tisztelet jele-e, vagy valami óvatos előzékenység, amivel biztosítjuk egymást a jószándék felől, a mai napig nem tudom, arrafelé nehéz ezt eldönteni.

– *A stat doamna Lajka lângă mine. Gătim în oale diferite. Mâncarea cu carne separat, cu lapte separat. Și la spălat vase facem separat. Până ce nu terminăm cu un fel, nu începem celălalt. Le și clătim separat, le și uscăm separat, le și aranjam în dulap separat.*³

Visszacihelődünk a kis szobába, újra rákérdezek a Ceaușescu rezsimre.

– Én még mindig nem egészen értem, hogy tudták megtartani a kóser szokásokat. Hát nem jegyre adták az ételmezt? Nem kellett beszolgáltatni a jószágot a téeszbe?

– Ha hiszi, ha nem, Ceaușescu idejében mindig volt kóser hús. A keresztények is vették, mert az gondolták, hogy ez tisztább.⁴ Az emberek tartottak állatot, jött a sakter és vágott. Vagy megvették a piacon és azt vágta le... Esetleg itt helyben vették meg valakitől.

– És volt kóser pékség is?

– Volt. A macesz lisztet deportálás előtt itt készítették. Összeálltak többen és úgy csinálták. Későbbben készen vettük. Most Izraelből kapjuk. Mert most már nem éri meg csinálni. Kevesen vagyunk, kevés kell: nincs, aki fogyassza. Évről évre egyre kevesebben vagyunk. – sóhajt egy nagyot, majd hirtelen témát vált. – Van nekem egy lepedőm, amit Bergenből hoztam. Rajta van a bergeni felirat. Én odaadnám valakinek, aki tud rá vigyázni. Állítólag Szatmáron csinálnak egy zsidó múzeumot. De mindig csak ígérik, és látom, hogy nem történik semmi. Pedig valamikor itt nagy volt a közösség.

– Van egy lepedője? – kérdezem hitetlenkedve.

– Igen, van egy lepedőm! – kacag.

– Meg tetszik nekem mutatni?

– Meg, persze! – vágja rá, és már indulunk is a kis szobába. Kilencvennégy évesen olyan fürge, olyan eleven, én pedig olyan otthonosan követem, hogy egy pillanatra eltűnik a köztünk levő korkülönbség, és összébb húzódik az ismeretlenségből adódó távolság is. Karjára teríti a kikeményített vásznat, megkeresi a csücskét, ahol a horogkeresztes tábori pecsét van, gyorsan végigsimít rajta és kiszakad belőle egy sóhaj. Meg se kérdezem, hogy megfoghatom-e, megismétlem a mozdulatát, a sóhaját. Miután lefotózom, gondosan összehajtogatja, ráhuzza a nejlonfóliát, majd visszarakja az ágyneműi közé.

– És megy még ma valahová? Szatmárra? Kér egy kávé? Nem eszik egy kis süteményt? – kérdezi egyszuszra.

– Megyek Szatmárra, igen. Úgy volt, hogy találkozom valakivel, de az illető lemondta. Előtte nagyon örült, hogy beszélgetni fogunk szakácskodásról, de aztán lemondta. Figyelmeztettek a hitközségnél, hogy a deportálásról nem fog beszélni, de végül a szakácskodásról sem akart.

– Hát, a deportálásról senki nem beszél szívesen... Felkavarja az embert. Volt, hogy én is álmodtam, és amikor felébredtem, olyan rossz volt, hogy nem igaz... Újraéltem ugyanazt, ami volt. A férjemmel ez nem nagyon volt téma köztünk. Nem zártuk be, de nem nagyon emlegettük. Volt rá eset, ha valami hasonló történt... De tulajdonképpen nem volt rá kíváncsi senki. Azt tudták, hogy nagyon nehéz volt. De nem beszéltek róla. Tudta mindenki, hogy mi történt... Nem volt már akkor elzárva a világ. '45-ben, '46-ban már beszéltek erről. De mit segítettek vele? Semmit!

Felvetem, hogy talán azért is lenne fontos beszélni erről, hogy soha többé ne ismétlődhessen meg, erre letorkol:

– Igen, úgy lenne jó! De az ember nem ilyen. Nem erre van teremtve, vagy mit tudom én...

Elbeszélgetünk még, hogy milyen is volt '40 előtt az élet. Felidézzük a hájdert, a péntek estéket, amit valamelyik bátyja tartott az édesapja helyett, aztán rátérünk az élelmiszer tárolására, ami *fridzsider* hiányában ugyancsak nehéz volt:

– Leengedtük sokszor *kosornyával* a kútba, mert a víz tetején hideg volt. Úgyhogy sokszor úgy maradt meg a hús, hogy pénteken megfőztük, és akkor leengedtük a kútba. A kosornya egy ilyen fonott valami volt, olyan, mint ma a *neccpungák*,⁵ de akkor még pamutból csinálták, mert nem volt még nejlon. Abba beletették az edényt, és ráakasztották a kútágásra, és ráengedték a víz tetejére. Aztán volt pince. Jégverem is volt, de mi azt nem használtuk. Az inkább a korcsmákban volt. Nyáron ugyanis nem lehetett tartani a sört. Nekünk nem kellett, mi kóser bort ittunk a Kiddishez.⁶ Endréden túl van egy falu, Pir a neve. Ott nem sok szántó föld van, inkább szőlősök. A zsidóknak is volt szőlőjük, ők csinálták a kóser bort.

Lassan szedelőzködöm, elcsomagol pár süteményt az útra, megbeszéljük, hogy meglátogatom a következő hónapban. De addig, ugye, sokszor beszélünk majd telefonon, kérdezem. Igen, ha nem veszem fel, az udvaron vagyok, de hívjon, amikor csak akar. Hívom. És minden alkalommal megkérdezem, mit vigyek. Semmit, mondja, nem akarom, hogy *költségeskedjen*. Indulás előtti napon aztán mégis sikerül meggyőznöm, hogy nem költségeskedem. Kóser csirkeaprólékra és szárnyra vágjuk. Esetleg egy kis felvágottra, mert azt évtizedek óta nem evett. Amikor megérkezem, bepakoljuk a húst a hűtőbe, majd lehuppanunk a kis kanapéra és folytatjuk a konyháról meg a családról szóló beszélgetést. Mesél az édesapjáról, aki tüdőlövést kapott az első világháborúban, évekkel később az vitte el. Ötéves volt még, csak arra emlékszik, hogy sok ember gyűlt össze náluk és az anyukája zokogott.

– Másra nem emlékszem. Az az igazság, hogy az ember lehetőleg kerülte, hogy a fájdalmas dolgokról beszéljen. És el is voltunk foglalva. De addig volt jó, amíg el voltunk foglalva. Mert most ráérek egész nap gondoskodni.

– És min tetszik gondoskodni?

– Én azon gondoskodom, hogy hogy is volt... – vesz egy mély levegőt és nekilódul. – Hogy vittek minket el? Hogy volt Auschwitzban?

A gettó

[Mert] nem szóltak előre, hogy eljönnek értünk. Nagyjából húsvét és pünkösd között lehetett. Emlékszem, nagymosáshoz készültünk és akkor éjjel... mert a házunk nagyon közel volt az úthoz... akkor egész éjjel folyton ott járkáltak a környéken, figyeltek, daloltak. Hát, jókedvük van, mert fiatalok. Ilyesmire gondoltunk. Újságban nem lehetett olvasni. Rádiója meg kinek volt annak idején! De, akinek volt is, nem mondta meg a szomszédnak, mert félt, hogy akkor ő kerül bajba. Volt itt egy család, Amerikából jöttek haza. És azok hallgatták az angolokat. Onnan lehetett tudni, hogy valami történik. De mi azt hittük, hogy [a magyarok] majd visszavonulnak és nem lesz semmi... Mi nem gondoltunk rosszra, mert Románia már közel volt a felszabaduláshoz, augusztusban ki is ugrott. Bennünket májusban vittek Auschwitzba. Ha pár hónapot kibírtunk volna...

Elhallgat egy pillanatra, nekem meg eszembe jut, hogy száz kilométerrel odébb, Máramaroszigeten Elie Wiesel nagyjából ugyanezt a megkésettséget okolja: „Este magunkra maradunk az udvaron, a szovjet tüzéséget figyeljük. A becsapódások nyomán fény villan a hegyek tetején. A távolság? Vagy húsz kilométer lehet. Kis szerencsével a Vörös Hadsereg hamarabb ideér, mint a vagonok.”⁷

– Lett volna itt olyan ember, aki eldugott volna engem – sóhajt. – Jónás Dumitrunak hívták. Egy román ember. Mert mi... mert mi nem bíztunk a magyarokban... Nem, nem bíztunk bennük. Nem is voltunk hozzászokva, mert mi románok között laktunk. Ezzel az emberrel jóban voltunk és tudom, hogy szívesen elbújtatott volna. Félt a szomszédától, meg nem is maradtam volna, az az igazság, de elbújtatott volna. Én nem akartam elválni a családtól. Ami a családdal lesz, az legyen velem is. Mert az egész családot nem lehetett, mert kutattak volna. És akkor éjjel járkáltak... Úgy látszik, vigyáztak, hogy meg ne szökjünk. De minekünk eszünkbe sem volt, mert nem tudtuk, mi vár ránk. És reggel beállított a tiszthelyettes. És volt még vagy három-négy

ember, aki ilyen *consilier*⁸ volt, azok is bejöttek hozzánk. Elkérték tőlünk az ékszereket, lereszelték a fülbevalót a fülemből. Kérdezték, hogy van-e gyűrű, mondták, hogy mindent adjunk oda. És pakoljunk össze, mert visznek minket. Ennyi volt az egész. Nagyon jól ismertük őket. Lereszelték a fülbevalót. Erre mi meglepődtünk: hogy hát mi történik velünk? Mert tulajdonképpen mi nem szenvedtünk azelőtt semmit. És nem tudtuk, hogy mit akarnak. Anyukám nagyon sírt és azt mondta, hogy mi ide biztosan vissza... nem fogunk visszajönni többé. Nem tudom, valahogy nem fogtuk mi fel, hogy minket elvisznek. Nem gondoltuk mi annak idején, hogy nem fogunk visszakerülni. És hogy mindent széjjelhurcolnak, és üresen marad minden. Bár az sem érdekelt volna. Csak az élet maradjon meg. És a család. Mondták, hogy pakoljunk össze. Vigyünk egy hétre való ennivalót, ami eláll. Hogy Szatmáron összpontosítják ezt a falut. Illetve három falut, mert három volt itt, ami egyhez tartozott. Aztán szekérral mentünk innen Szatmárig. Szekérral soha nem jártunk Szatmára. Azelőtt legfeljebb Károlyig mentünk szekérral. És letettek oda a templomba.

Kellett vinni innen párnát, takarót is. Mert úgy mondták, hogy vagy egy hétig leszünk ott, és majd onnan visznek munkára. Mert nem mondták meg az igazat. Víz az volt, mert a Tompa utcai zsidó templomba vittek bennünket. Hoztak az ismerősök is ennivalót, bár nem volt szabad nekik hozni, mert azt mondták, hogy ha szóba mernek velünk állani, akkor őket lövik le... Gondoskodom, hogy milyen volt. Mert én nem vagyok felejtős, elég jó a memóriám, de vagy egy hete, mióta mindig beszélünk, nem tudom, mintha bebádogozták volna a fejemet. Folyton vissza akarok emlékezni, és... rám törnek a rossz érzések... Igen, a Tompa utcában volt a gettó. Vízünk volt, ennivalónk is volt valamennyi. Vagyis volt kenyérünk, és ahol van kenyér, ott már nincs éhség. Igaz, akkor még nem tudtuk, hogy mi az igazi éhség, és azt sem tudtuk, hogy milyen, amikor csak kenyeret lehet enni. Nem lehetett kimenni. Csendőrök vigyáztak ránk. Nem ismertem őket. A kisgyerek négyéves lehetett akkor, nem akart levetkőzni, mert azt mondta, hogy sokan vannak itt, látnak.

– És ezzel Lea néniék hogy voltak? A szeméremmel? – szakad ki belőlem.

– Nem tudom, nem emlékszem rá. Csak arra, hogy sokan voltunk. Aztán, hogy csak nők voltak ott külön, vagy férfiak is? Azt nem tudom, nem emlékszem. De nem, férfiak nem is voltak, mert nagyobb részük munkaszolgálatos volt. Nők voltak inkább. Meg a kisebb fiúk... Fialat voltam, húszéves. Én nem gondoltam semmire. Azt hittem, elvisznek munkára. Mert úgy mondták, hogy munkára visznek bennünket és majd az öregebbeknek készítünk

ennivalót. Ezzel voltunk. Nem tudtuk mi, amikor innen elindultunk, hogy Auschwitzba megyünk. Körülbelül három hétig voltunk ott. De lehet, hogy kettő és fél volt. Én mintha úgy emlékeznék, hogy május 27-én érkeztünk Auschwitzba. Az út három napig tartott. Aztán mikor megláttuk a marhagyonokat, már tudtuk, hogy baj lesz. De még akkor is, amikor megérkeztünk Auschwitzba, és az idősebbeket elvitték a krematóriumba, még akkor is azt mondták nekünk, hogy reggel találkozunk. Mert este érkeztünk Auschwitzba.

Auschwitz-Birkenau

– Kiszálltunk a vagonból. Sorba kellett állani. A férfiak külön. A mamák az öregekkel. Az is, akinek, kicsi gyereke volt. Azok mind külön mentek. Onnan egyenesen vitték őket egy fürdőhelyre. Mert azt mondták, hogy az fürdő. De nem fürdő volt, hanem ott gázt engedtek rájuk. Mi, a fiatalok, mi nem fürödtünk akkor este. Nekünk azt mondták, hogy majd reggel fogunk fürödni. Akkor levágták a hajunkat, és akkor... azon gondoskodom, hogy mi is volt tovább... és akkor onnan minket elvittek a blokkba. A táborban voltak blokkok és akkor minket odavittek, beosztottak. Úgy tudom, hogy ezret mindenféle. Volt 32 blokk. De kettő az nem volt lakható, mert egyik a mosdó volt, a másik a vécé. És akkor minket odavittek, és ahogy beosztottak minket, úgy voltunk... Akkor raktak össze bennünket, tizenhetünket, hogy lefeküdjünk. Hát el lehet gondolni, hogy első éjjel hogy aludtunk. Én nem emlékszem rá, csak azok, akik mellettem voltak, azok mesélték, hogy mit mondtam. Azt mondtam, hogy nem látjátok, most ölik meg a szüleimet. Nem látjátok? Nem látjátok? Mindig ezt mondtam. Nem látjátok? Nem látjátok? És vagy két-három napig nem nagyon tudtak szólni hozzám, mert nem sírtam, de nem tudtam beszélni. Aztán három nap után, úgy látszik... Az az igazság, hogy nem nagyon emlékszem, mert három napig, amíg az út tartott, mi nem aludtunk. Olyan fáradt volt mindenki, hogy azt se tudta, mi történik vele. Reggel, amikor felkeltünk, azt mondták nekünk, hogy találkozunk a hozzátartozóinkkal, de hát akkor már nem volt kivél... Tizenheten aludtunk egy-egy priccsen. Ilyen hármás priccsek voltak és tizenheten feködtünk minden emeleten. El lehet azt gondolni, hogy aludtunk. Ha egyik megfordult, muszáj volt mindenkinek megfordulnia. Mind a tizenhétnek. Ez nem volt elég, de az a deszka nem bírta el bennünket, s minden éjjel mikor melyik beszakadt. És akkor hol egyik, hol másik megigazította, kivette a

deszkát, kínlódott vele egy darabon. És akkor így aludtunk. De az ember, ha fáradt, alszik, meg hát fiatalok is voltunk. Reggel még mindig nem tudtunk semmit, de egy lengyel nő, aki felvigyázott ránk, azt mondta, hogy: „Minek jöttetek ide? A füstbe mentek!” Nem beszélt szépen velünk, igaz, nem is tudott szépen beszélni, az négy éve bírta már... Na, de reggel láttam egyik nagybátyámat és az én öcsémet. De nem volt szabad beszélni. Azt megmondták előre, hogy meg van tiltva a beszéd. Láttam őket. Akkor láttam őket utoljára. És akkor elkezdődtek a napok. Minket előbb elvittek téglát hordani. Mert nem volt elég annyi krematórium, amennyi volt, építettek másikat. Mink ingyen munkások voltunk, mi saját magunk ellen dolgoztunk. De ha akartunk élni, akkor muszáj volt. Nem volt mit tenni. Mert vagy meglőtték bennünket, vagy elvégeztük azt, amit mondtak. Na, és akkor így történt, hogy éjjel felsorakoztattak bennünket. Auschwitz egy olyan hely volt, ahol nappal nagyon meleg volt, éjjel meg hideg. Úgy emlékszem, hogy magasabban volt... én nem jártam azóta ott, de úgy emlékszem, hogy mindig felfelé ment a vonat... És akkor sorba álltunk. Addig mi nem tudtuk, hogy öten kell sorba állani. Na, ki lesz az az öt? Hát, mi voltunk hatan unokatestvérek, de féltünk egymás mellé állani, mert ha hasonlított egy rokon a másikra, azokat rögtön elválasztották és másfele helyezték el, nehogy véletlenül úgy érezze az ember, hogy van valakije. Tulajdonképpen ez egy nagyon rosszaság volt. És akkor adtak délben valamilyen levest. Olyan ágak voltak benne, a levesben. Azoktól, akik már régebben ott voltak, kérdeztük, hogy mi az... Hát nem tudtunk mi enni, ez még az első nap volt. Azok azt mondták, hogy azt azért adják, hogy a menstruáció álljon meg. Mert mit csináltak volna ott annyi nővel. És akkor azt ettük egy darabig.

– (...) Azt akartam mondani, hogy hajnalban, amikor még csillagok voltak, felzavartak bennünket. De nem azért, hogy valamilyen munkát végezzünk, hanem hogy ne aludjunk. És akkor öten állottunk egy-egy sorban. Éjjel hideg volt akkor. Kicsérélték a ruhánkat is akkor éjjel, és egy szál ruhánk volt. Nem volt nekünk se szvetterünk, se semmink az égvilágon. Egy szál ruha. Hideg volt, fáztunk. Nem volt, ami melegítsünk bennünket. Éjjel ott hideg volt. És akkor öten, ahogy álltunk sorba, úgy osztottuk be magunkat, hogy mindenki a hátát a másik hátának vesse, hogy melegítse. De az, aki elöl volt, az hamarább megfázott. És akkor mindig helyet cseréltünk...⁹ Nekünk az is sokat jelentett, hogy a hátunk egy kicsit melegszik. Utána, mikor már kimelegedett, akkor meg nagyon melegünk volt. Nagyon sokan, ott állva az ötös sorban, elájultak. Sokan összeestek, elájultak. Nem tudom, mennyi ideig állhattunk ott, mert csillagok voltak, amikor kivittek, és hát úgy 9-10 óráig ott

álltunk. Ameddig jól felmelegedett az idő, addig kint tartottak bennünket. Semmit nem csináltak, csak sorba kellett állni. De hát az az állás is borzalom volt. Olyan sokáig állni. Azért estek le olyan sokan. Muszáj volt [segíteni rajtuk]... Hát az ember egy jószágot sem hagy ott, hogy ne állítsa fel. De azt se tudtuk, hogy ez micsoda, miért van. Hát ki látott addig elájult embert?! Hát nem láttam én elájult embert addig soha! Ez volt májustól körülbelül szeptember elsejéig. Így volt majdnem minden este. Fájnak is a lábaim. Most is nagyon fájnak. Nagyon sokat álltunk. Ez is egy kínzás volt tulajdonképpen. Amíg hideg volt, addig még jó volt, de amikor felmelegedett, már nem bírta az ember, hogy olyan közel legyen egyik a másikhoz. (...) Aztán egyszer a mellem alatt volt egy kicsi pattanás, és éjjel ismét felköltöztek minket. Sötét volt akkor is, kijöttünk és későbbben megérkezett a Mengele meg az egész társaság, és szelektálták az embereket. Aki nagyon gyenge volt, azt kivették a sorból és ment a krematóriumba. Mivel nekem is volt az a pattanás, engem is kivettek a sorból. Aki Auschwitzban volt, az tudja, hogy ez a csapat, aki a Mengele mellett volt, hát voltak ezek vagy öten–hatan, éppen úgy, mint az orvosok most a kórházban, akik többen jönnek, mikor kontroll van. Az utolsó egy zsidó nő volt, aki engem visszadobott a sorba...

– Volt köztük egy zsidó nő?

– Az, aki a felvigyázó volt blokkban, az volt az utolsó ebben a csapatban. Lengyel volt. Nagyon sok lengyel volt. Azok tulajdonképpen már 40-től ott voltak... Hogy hogy bírták, nem tudom. Azok vigyáztak fel minket. De ez az asszony nemcsak engemet, többeket visszadobott. Úgy látszik, a Mengele nem olvasta meg, hogy mennyit vesz ki, úgyszólván volt, aki így élte túl. (...)

Aztán mielőtt elvittek Mühlhausenbe, tetoválták. És akkor azt mondták, mert hát fáj a tetoválás, azt mondták, hogy hallgassunk, mert mi jó helyre fogunk kerülni, mert dolgozni fogunk. Mert addig Auschwitzban nem dolgoztunk. Csak kínoztak bennünket. De azt tudtuk, hogy minket életben nem fognak hagyni. Arra el voltunk készülve, hogy úgyszólván meghalunk. 13051. Ez volt a számom. Most is tudom. Ezt a számot én nem felejttem el. Pedig nem mondom ki, rá se nézek, mert nem örülök, amikor látom.

Mühlhausen

Aztán mi munkatáborba kerültünk... Szóval ez egy gyár volt tulajdonképpen, nem olyan nagy hely. Mühlhausenben. Leipzig mellett. (...) Ott már nem voltunk ezren egy blokkban, hanem volt egy nagy terem, és az el volt

kerítve. Volt egy kis fürdőszoba, vécé, és volt még egy olyan előszobaszerűség. És egy helyen fűtöttek... Vagyis hát nem fűtöttek, hanem vasárnap, amikor szabadnaposak voltunk, kaptunk egy veder szenet. Ez volt a melegítés. De annyira elég volt, hogy mind a három helyiséget kicsit kifűtötte. Ott [a gyárban] dolgoztunk, ilyen repülőgép-alkatrészeket csiszoltunk. Ez volt a mi munkánk. Nem volt könnyű, a kezemet nem is bírom jól kinyitni. Mert egy olyan szerszámmal dolgoztunk... nem tudom, ismeri-e maga, cipészek dolgoznak ilyenekkel, úgy mondják neki: ár. Olyan volt, mint egy lámpasróf, sok kvintje volt neki és azokat a kvinteket kellett lecsiszolni. Ez volt a dolgunk. Eleinte három *siktában*¹⁰ dolgoztunk, háromszor nyolc órában. Nagyon nehéz volt, ha menet közben műszakot váltottunk, mert aki megszokta, hogy reggel ment, az nehezen állt át egy másikra. Az éjszakai volt a legrosszabb. Eleinte én éjszakás voltam, de úgy látszik, utána ők is meggondolták magukat. Lehet, nem ment úgy a munka és akkor megváltoztatták, hogy mindenki 8 órát dolgozzék. Aki reggel ment, az onnantól fogva mindig úgy ment, nem változtattak napot. Reggelente felkeltettek. Olyan rozsdás vízzel mosakodtunk meg, el lehet gondolni... Volt egy nagy hely, egy blokk, aminek a közepében volt egy ilyen vízvezeték és rajta csapok. Akár húszan is odamehettünk egyszerre. Mi mindig, télen is hideg vízzel mosdottunk. De valahogy úgy éreztük, hogy nekünk muszáj mosdani. És akkor sorba álltunk, mert ötös sorba kellett állni mindenkinek és akkor odahozták nekünk az ennilót. Kávé volt, de milyen kávé volt az!? Víz. Nem kaptuk külön csészébe, hanem volt egy nagyobb edény, aminek biztos megvolt a mértéke, és akkor mindenki kortyolt. Egy ilyen edényt adtak ötnék. És akkor mindenki számolta, hogy hány kortyot tud inni belőle. Ez volt a reggeli... Olyan nem volt, hogy figyeljük egymást, ki mennyit iszik. Rokonok meg ismerősök voltunk. De volt mivelünk egy pesti kislány. Lavendel Ibolyának hívták... Őneki senkije nem volt ott. Osztt mondtuk neki, jöjjön mihozzánk, mert az úgy volt, hogy ha egyszer beállt egy sorba, akkor végig ugyanoda állott az ember. És ez a kislány azt mondta, hogy... nem emlékszem pontosan... hogy az apukája, vagy a nővére beteg volt, és kórházban volt. És ő vitt ennilót neki. Persze, hogy a sárga csillag a ruháján volt. És ahogy jött visszafelé, miután már odaadta az ennilót, találkozott egy zsidó bácsival, akivel vitatkoztak a magyar katonák. Mert azok elfogták, mondták, hogy hiányzik nekik egy ember a transzportból, és most nekijek fogni kell egy embert helyette. És ez a kislány azt mondta, hogy ne vigyék aztat, mert a gyerekei várják a tejjel, megy ő helyette. És elment. És ott is maradt. Lavendel Ibolya... Tulajdonképpen azt mondják, hogy a pesti zsidókat nem deportálták. De voltak töb-

ben pestiek, csak nem emlékszem a nevükre... Nagyon sajnáltam szegényt, nem bírta ki végig, az utolsó napokban ment el... Én nem tudom, talán attól függött, kinek milyen szervezete volt. Mert nagyon nehéz volt... És aztán kaptunk ott ebédet a gyárban. Hát milyen ebéd volt az is? Víz. Meg volt, hogy adtak paszulyt, és akkor a férgesek ott másztak benne. De olyan éhesek voltunk, hogy nem bántuk, csak legyen valami enivaló. És akkor este... most gondoskodom, hogy este mit is adtak enni nekünk. Adtak, mondjuk, egy kiló kenyeret... Úgy nézett ki, mintha fűrészporból sütötték volna. És akkor egy kenyeret adtak önnek. Aztán mindig sorba állítottak, egyik vágta és osztotta, kimérték, hogy mennyit lehetett venni. Mert egy kilóból mennyi jut önnek egy napra?! Hát azt mi megettük volna egyszerre... Úgy vágtuk fel, késsel. Arra már nem emlékszem, hogy a kés az honnan volt. Lehet, *organizáltuk*.¹¹ Mert ennek a fél lopásnak úgy mondták annak idején, hogy: organizálás. Mindenki organizált. Ki mihez jutott, azzal volt. Én nem organizáltam, mert voltak nálam ügyesebbek. Én inkább nem ettem, mint hogy menjek lopni. És akkor estére maradt meg kenyér, mert avval voltunk, amit hagyunk és akkor egy pici kis adag margarint. Ezt ettük. Rákentük a kenyérre, ez volt. Éhesebbek voltunk, mikor megettük, mint előtte. Emlékszem, az első napokban eldobtuk az egészset. Nekünk nem kell. Mi nem tudtuk azt enni. Vagy két napig nem is ettünk semmit. De harmadnap nagyon megéheztünk. És akkor azt határoztuk, ha akarunk élni, és valamikor hazajönni, akkor muszáj, hogy megegyük azt, amit adnak. (...) Egy ruhánk volt, azt tudom, és akkor kimostuk, mert vasárnap nem volt munka, és akkor mindenki szárította, ahol tudta... Mühlhausenben már emberibb életet éltünk. Nem voltunk ezren egy helyen, mert azokban a blokkokban mi ezren voltunk, azért is volt tizenhét ember egy priccse. De Mühlhausenben nem voltunk ennyien egy szobában, talán heten vagy nyolcan. Ott is priccsek voltak. Mert az kevesebb helyet foglalt. Ez a Mühlhausen egy erdőben volt, hogy ne lehessen észrevenni. Mert keresték a repülőket, de nem találták. Olyan érdekesen volt építve, hogy sima volt a teteje és fenyőerdő volt körötte. Nagy fenyő nőtt fent a tetőn is, nem is tudom, hogy tudták megcsinálni... Sokszor jöttek bombázni, de nem találták. Nem is lehetett, mert mondom: zöld volt az egész mindenség... Nem volt riadó. Hanem gyárban volt egy ilyen lámpa – a neonra mutat –, és az mutatta, hogy mikor ér az ellenség a határhoz. Meg volt számozva, és amikor hatot mutatott, akkor a gyár felett volt. És akkor volt, hogy kinyitották az ajtót és akkor volt bunker és oda vittek be minket a bunkerbe. De az is megtörtént, hogy amikor már a fejünk felett volt, kinyitottuk az ajtót és mind ki akartunk menni, mert azt mondtuk, hogy meg akarunk halni, úgyis

mindegy nekünk. De kívül állott a német katona. Nem engedett ki és eléggé durvák voltak velünk, hogy miért nyitottuk ki az ajtót. Mit mondjunk nekik: hogy meg akarunk meghalni, és azért nyitottuk ki? Olyan mindegy volt nekünk. Nagyon sokan voltak, akik nekimentek a kerítésnek, mert villanydrótos volt, és akkor ott haltak meg. Azt mondták: Miért éljek én holnap, hogy kínlódjak? Láttam is és hallottam is ilyet. Még olyan is megtette, aki nek ott volt a hozzátartozója, aki mellett ott volt valaki.

(...) Mühlhausenben idősebb [német] nők is dolgoztak. Ők olyan előmunkások voltak, ők adták ki nekünk a munkát. Annyit, amennyit aznap kellett dolgozni... Német nők voltak, de nem voltak fiatalok. Voltak férfiak is, vagy három-négy öregember. Arra emlékszem, hogy volt innen egy Kisdengelegről. A kisdengelegiek svábok és mindig nagyon tartottak attól, amit nekijek mondtak. És én valahogy megtudtam, hogy az az egy kisdengelegi... De nem mertem én megmondani neki, hogy mi nagyon közel laktunk egymáshoz. Félttem, hogy pont engem fog elővenni és akkor a krematórium várt volna... Mert hát ez volt a büntetés, mi más.

Bergen-Belsen

– Auschwitz volt a legrosszabb, de Bergen sem volt jobb. Mert akkor már nagyon tetvesek voltunk. Akkor már nem volt víz. Náddal volt befedve a blokk, és amikor esett az eső, és becsorgott a víz, azt ittunk. Hogy hogy bírta az ember, én nem tudom... De nem is bírtam volna sokáig, senki se bírta volna. Marék számba szedtük a tetűt. Azelőtt én nem láttam tetűt, nem is tudtam, hogy micsoda. Mindenféle tetűnk volt: ruhatetű... Nem is tudom, háromféle tetű van, azt tudom, s nekünk mindegyik volt. (...) Ott nem volt priccs. Szalma volt lent, a földön aludtunk. Nem volt csepp takaró se, semmi. Olyan sok halott volt, hogy át kellett lépni rajtuk. Vigyázni kellett, nehogy rájuk lépjen az ember. Nem tudad este, hogy vajon reggelig élni fog-e, aki mellette van. Nagyon-nagyon sokan meghaltak Bergenben. Jöttek, összeszedték a halottakat. Ezt férfiak csinálták. Minket kizavartak. Aki ki tudott menni, az kiment, aki nem, az feküdt. Az másnapra meg is halt. De akkor már tulajdonképpen mindegy volt, mert mindenki tífuszos volt. És azt mondták nekünk, hogy úgysem fogunk megmaradni. Én is tífuszos voltam. Kihullott az összes hajam. Nem maradt hajam. Sokan úgy is voltak, hogy inkább jóllaktak kenyérrel, mert annak, aki tífuszos, nem szabad kenyeret enni. Ha valaki meghalt, a mellette levő elvette tőle azt a kis adag kenyeret,

amit kapott, és megette. Éhes volt. Jól akart lakni még egyszer, utoljára. (...) Mi ott nem tudtuk, milyen nap van, hány óra van, csak teltek a napok. És akkor egyszer csak láttunk plakátokat kitéve. Mikor az angolok közeledtek, volt egy nagy plakát, és rá volt írva, hogy: Achtung! Achtung! És akkor már tudtuk: vagy élünk, vagy halunk.

Aznap, mikor felszabadultunk, nem jött senki hozzánk körülbelül délig. Azelőtt minket mindig kizavartak. Akkor is, ha még aludtunk volna. Hallottuk a lövéseket, hallottuk, hogy nagyon közel vannak, de nem tudtuk, felénk jönnek-e, vagy távolodnak. Mert ez egy erdő volt, az erdőben volt az épület. És azt körülvették az angolok. A németek közül, aki tudott, elmene-kült, aki nem, az ottmaradt. Vártuk, hogy jöjjenek, és adjanak nekünk enni. De mondták nekünk, hogy a liszt meg van mérgezve. Azt mondták, hogy szerencsések voltunk, hogy nem volt idejük megsütni a kenyeret. Ezt azok mondták későbbben, akik ott maradtak. Volt a németek közt is rendes ember. Még úgy mondták nekünk: *kinder*, gyerekek. De akkor reggel... azon gondoskodom, hogy hogy is volt... igen, mi németet akkor reggel már nem láttunk. És akkor gondoltuk, hogy valami történhetett. Későbbben jött aztán valaki, már nem tudom, hogy ki, nem emlékszem és azt mondta: most szabadok vagytok. Erre azt mondtuk: hát mit csináljunk a szabadsággal?

(...) Én 28 kilóval szabadultam, csupa csontváz voltam, nem tudtam se feküdni, se ülni... Nem tudom, hogy bírtam volna-e még két vagy három napot. Az angolok nagyon szépen bántak velünk... Minket elvittek akkor a mosdóba. Először bolhaporral leszórtak bennünket. És akkor nagyon örültünk, hogy most már nem lesz tetűnk. Utána elvittek és megfürösztöttek bennünket. És akkor elhelyeztek bennünket Bergenben arra a helyre, ahol korábban a német tisztek voltak. Ez egy olyan nagy helyiség volt, későbbben oda összpontosították a megmaradt embereket. Mi mindig bámészkodtunk, mert vonultak át az angol katonák és volt olyan, akinek a testvére azok között volt. Én addig nem láttam fekete embert. És akkor olyan furcsa volt, hogy milyen fekete, milyen göndör a haja. De ők nem örültek ennek. Mindig azt mondták, hogy miért nézzük így őket? És milyen igazuk volt. Nagyon sok szeretetsomagot kaptunk tőlük. Nagyon jó minőségű tejpor volt benne és sok csokoládét. Cigaretta is adtak, de nem azért, hogy elszívjuk, hanem mert a cigaretta valuta volt, el lehetett adni és akkor volt pénz.

Lea néniből feltartóztatlanul ömlött a szó. Alig kellett közbevetnem vagy kérdezni valamit. Világos volt, kiérlelt minden mondata. Olykor megállt és zihált – hetven esztendő futott vissza időben, hét évtized emlékeit hívta elő. Fogalmam sincs, miért törte meg a hallgatást. Közben végig a

kötényruhájának szélét morzsolgatta, s minden egyes fejezettel elengedett egy redőt. A végén elsimítgatta a térdén az anyagot, visszacsendesedett a légzése is. Szerettem volna mondani valamit. Túl azon, hogy köszönöm. Végül annyit kérdeztem:

– Lea néni! Megkérdezhetem, hogy miért hozta haza azt a lepedőt?

– Mert nekünk semmink nem volt, amit felcsomagolhattunk volna.

A plédből, amivel takaróztunk, mivel voltak közöttünk varrónők és nekünk nem volt mit felvenni, csináltunk kosztümöt. A németeknek a raktárban volt *feldbindjük*,¹² az ingeikből meg varrtunk blúzt. És akkor csak a lepedő maradt, amit elvihettünk. Abból nem tudtunk csinálni semmit. És én azt akartam, hogy az a pecsét megmaradjon.

Elképedve hallgatom. Soha senki ilyen részletekbe nem bocsátkozott előttem. Eszembe jut André Singer *Sötétség hull ránk* című dokumentumfilmje, Bergen-Belsen felszabadítása, az egyik őrnagy vallomása: „Csodálatos volt látni, ahogy ezek a szegény, állati létbe kényszerített lányok és asszonyok hogyan nyerték vissza emberi mivoltukat. Hogyan próbálták kicsípni magukat: felöltözni, megfésülködni, ismét normális emberré válni rövid idő alatt. Csodásan gyorsan történt. Tán 2-3 hét alatt, azt hiszem. Újra emberek lehettek. Miután, ez nem kétséges, megfosztották őket az emberi lét lehetőségétől.”

Nem akartam belefojtani az emlékeket, de úgy éreztem, ideje volna a feloldás felé terelni a beszélgetést. Úgyhogy a visszaútról, az újrakezdekről kérdeztem.

Újrakezdés

Mi Mihályfalva felől¹³ jöttünk. Addig mentünk vonattal. Itt van egy közeli község, Endréd, nem tudom, nem ezen keresztül jöttek-e... Na, oda érkezett vagy három fiatal fiú. Munkaszolgálatosok. Akkoriban jobban tartottak az emberek egymáshoz, és mi pont csütörtökön érkeztünk, amikor Mihályfalván vásár volt. És ezek a fiúk is épp mentek a vásárba. És akkor mondták nekünk, hogy jöjjünk haza. Nekem ez, akihez én aztán férjhez mentem, tulajdonképpen unokatestvérem volt. És akkor ők azt mondták nekem, hogy ő itthon van. De ő épp valami nagybátyját látogatta Margita környékén. Vasárnap reggel jött haza, és már a falu végén kérdezgette, hogy mi újság van. Mert jelezve volt, hogy ki maradt életben. És akkor ő azt mondta, hogy jöjjenek ide. Nekem ő volt a legközelebbi. Nem volt senki közelebbi... Úgyhogy

itt maradtunk. Utána nagyon nehéz volt, mert a férjem beteg lett. Megfázott mint munkaszolgálatos. De már akkor örültünk, hogy van egy fedél a fejünk fölött, van mit enni, mert addig azt ettünk, amit adtak. (...) Mi nem maradtunk volna itt, mert nagyon sokan mentek ki Izraelbe, de a férjem beteg volt, egy veséjét kivették Marosvásárhelyen. S akkor egy vesével, gondoltuk, hová induljunk Izraelbe. Ő hetven kilósan, én meg a meleget nem bírom. Úgyhogy akkor itt maradtunk.

De én nagyon haza akartam jönni. Nagyon-nagyon. Hogy az ajtónk kilincsére tegyem a kezem és benyissak a házukba. Mert én azt hittem, hogy a bátyáim hazakerültek a munkaszolgálatból. De mikor hazajöttem és láttam, hogy nincs senkim, már nem értettem, miért is akartam én hazajönni. Ha nincs senki, én miért legyek? Még sokáig vártam őket. Lehet, hogy nevetni fognak, de én még most is várom, pedig eltelt 72 év azóta... Utána azt akartam volna, hogy utazzak. De én nem akartam sehová se érkezni, csak mindig úton lenni... Nálunk régebben nem volt egy csepp gyep sem az udvarban. Nálunk majorság volt, állatok. Sokszor kérdeztem anyukámat: nekünk miért nincsen zöld gyepünk az udvaron? Mindig azt mondta: örüljete, hogy nincsen. Mert van jószág és az ügyis megeszti... Aztán amikor hazajöttem és láttam, hogy milyen az udvar, tele gazzal, zöld bozóttal, ez eszembe jutott. Pedig laktak ott a házukban, a szomszéd fia lakott ott. Arra gondoltam, hogy én mit is akartam? Hogy mit keresek én itt? (...) Engem itthon kerültek egy ideig az emberek. Igaz, volt olyan, akiben nagyon megbíztunk, és ékszert is hagytunk náluk meg ruhaneműt is. Az ékszert az illető visszaadta, az nagyon rendes volt. De a ruhaféléket nem adták vissza... én nem tudtam ott lenni. Hogy én minden nap lássam azt, hogy én egyedül vagyok? Eleinte még annyira félttem egyedül lenni egy házban... Én ott nagyon megszoktam, hogy sokan voltunk, a láger után is többen voltunk. Aztán mikor hazajöttem, és a férjem elment valahova és én egyedül maradtam, mindig néztem, hogy az ágy alatt vagy a szekrényben nincs-e valaki. Aztán egy idő után, nem is tudom, lassan elmúlt. Sírni, mondjuk, nem tudtam, mi nem sírtunk. Én nem tudom, hogy ott mi is történhetett velem, mert én még hat hónapig nem sírtam. Utána kezdtem sírni. Úgy éreztem, még rezeg a fal bele, úgy sírtam. De azt úgy szerettem, ha egyedül voltam. Ez van – sóhajt, majd gyorsan lezárja. – Ez volt.

Hallgatunk. Aztán kisvártatva ismét megszólal:

– Azt meséltem, hogy milyen volt, amikor felszabadulás után organizáltunk?

Megrázom a fejem.

– Nem? – és már kacag is. – Akkor először azt mondom el, ami az unokatestvéremmel történt. Ő nem volt annyira gyenge. Mivel németeket nem látunk a közelben, mindenki nekiment annak a kamrának, ahol az ételmüket tartották. Nagyon sok savanyú káposzta volt óriási hordókban. Mindenki nekiment. Mert a savanyú káposzta jót tett. Kinek milyen edénye volt, azzal ment káposztáért. Hát, ment az én unokatestvérem is, de ő már elég későn érkezett. Nem volt magas, nem volt alacsony se, de azt mondja, maga sem tudja, hogyan, de beleesett a hordóba. Nem tudott kimászni. Végül valaki kiségitette onnan... De mikor visszajött, nekünk nem hozott húst sok káposztát, mert neki már nem jutott. Mert mindenki, ahogy érte, úgy evett belőle. Mit számított, hogy mivel eszi, hogyan eszi. Ennivaló volt... Később Bergen szélén felfedeztük valakinek a kertjét, tele volt zöldhagymával. Oszk akkor mentünk, és organizáltunk zöldhagymát. Sokszor kérdeztük magunktól, hogy hát mi is lopunk? Erre rávágták a nagyobbak, hogy hát ők is elloptak tőlünk mindent. Akkor már szabadott kenyeret ennünk, úgyhogy elpusztítottuk az egészét.

Nevetünk ezen a csínytevésen, én meg végtelenül hálás vagyok érte. Lea néni ismét felcsomagol sajtos pogácsából az útra. Legközelebb, mondom búcsúzáskor, megfőzzük, ugye, azt a geringlit. Meg biza, vágja rá huncutul. Két hét múlva, ennyi idő kellett ahhoz, hogy kóser zúzat szerezzek a geringlihez, ismét meglátogattam. Megfőztük a geringlit. Együtt sürgölődtünk a konyhában. Aztán megterített, megkínált a férje 15 éves kóser szilvapálinkájával. Csevegtünk, fotókat nézegettünk, megmutatta az imádságos könyveit, a tóradíszeket, és az igazolványt, amivel hazaengedték Belsenből.

JEGYZETEK

1. Jahrzeit, az elhalálozás évfordulója.
2. És ön hogyan tanulta meg a kóser szokásokat?
3. Lajka asszony végig mellettem volt. Külön edényben főzünk. Külön főzzük a húsos étkeket, és külön a tejest. Ugyanígy mosogatunk. Amíg be nem fejeztük az egyiket, nem kezdjük el a másikat. Külön is öblítünk, külön szárítunk. És külön tesszük be a szekrénybe.
4. Két nap múlva, immár Budapesten felkerestem Erdélyi Lalót. A kóser húsellátással kapcsolatos tévhitemet ő oszlatta el végérvényesen: „A ’60-as években, amikor Ceausescuék gazdasági szerződéseket kötöttek Izraellel, mi szállítottuk Romániából a kóser húst, ami azt jelentette, hogy a nagy vágóhidakhoz, ahol exportra dolgoztak, Izrael küldött ki saktereket. (...) A ’80-as években, az éhínség éveiben,

a zsidó hitközségnek Vásárhelyen például hozzávetőleg 400 tagja volt. És amikor Ceaușescuékát lelőtték, a 400 tag egyből 180-ra apadt le. Mert ahány kirúgott szexus, kirúgott pártaktivista, kirúgott szakszervezetes és nyugdíjba vonult orvos, akinek volt egy kicsi zsidó rokonsága, az mind jelentkezett a hitközséghez, mert kapott egy kiló húst, kóserség címén, kapott gyógyszert...”

5. Hálós szatyor
6. *Kiddus*, a szombati és ünnepnapra áldás, mely az illető ünnep szentségéről és jelentőségéről szól. Borral töltött ún. Kiddus-serleg mellett szokták mondani.
7. Elie Wiesel: *Minden folyó a tengerbe siet*. Esély Könyvklub. 1996. 100.
8. Tanácsos
9. Kornis Ottó, aki közvetlenül szabadulása után talán elsőként ír a holokausztról túlélőként, a következőket mondja az ilyen melegedés kapcsán: „Hét óra lehet, amikor véget ér a kávéosztás és a sorok felbomlanak. Hideg van. Fázékonyan bedugjuk kezünket a zsebünkbe és mozgásba lendülünk. De ez nem látszik jó megoldásnak. Végre aztán összeverődünk néhányan és egymásnak dőlünk, hogy egymás testének melegével védekezzünk a hideggel szemben. Az ilyen maghoz mindig új jövevények csatlakoznak és a csoport mind tekintélyesebbé válik. Ezt a kitűnő intézményt kályhának nevezzük el. A kályhák gyorsan népszerűsödnek. (...) A kályhákba tömörült emberek lassan mozgásba lendülnek és halk dübnyögéssel énekelni kezdünk, hogy taktusra mozgathassuk a testünket.” Kornis Ottó: *Füst*. 40. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság. Kolozsvár. 1945.
10. Schicht: váltás, műszak németül.
11. „[É]n voltam a legelső, aki odaadtam az ingemet egy kedves olasz fiúnak fél kenyérért és hús darab burgonyáért. Ennek az ételszerzési műveletnek különben itt Németországban megvolt a maga neve. Szerezni, ezt úgy mondták: organizálni. Ebben benne volt a vásár, a csere, a lopás és minden más szerzési lehetőség. Én magam tehát elorganizáltam az ingemet.” (Kornis Ottó: *Füst*. 100.)
12. Táboröv
13. Érmihályfalva